

प्र क र ष ची थे

दोन्ही खंडकाव्यातील वाड.मयीन सौंदर्य स्थळे

या प्रकरणामध्ये "भग्नमूर्ती" आणि "निर्वासित चिनी मुलास" या खंडकाव्याचे वाड.मयीन सौंदर्य पहावयाचे आहे.

या दोन्ही कथारहित चिंतनिका मुक्तछंदात रचल्या आहेत. परंपरेने चालत आलेल्या खंडकाव्यातील कथा अर्वाचीन काळात कथाकादंबऱ्यादि गद्यप्रबंधानी व्यापल्यामुळे खंडकाव्याचे अस्तित्व पुढील काळात टिकविण्यासाठी कवीनी आधुनिक जीवनोपयोगी तत्वज्ञान आत्मनिष्ठ भूमिकेवरून व्यक्त केले आहे.

दीर्घकाव्यांसाठी मुक्तछंदाची शिफारस केली व हा क्रांतिकारक वाड.मयीन प्रयोग केला. काव्याच्या प्रदीर्घ आशयाला काव्यबद्ध करण्यासाठी मुक्तछंदाचे माध्यम योजिले आहे.

फारशी पद्यातून गझल आले तसा इंग्रजी पद्यातून मुक्तछंद आला. इंग्रजी पद्याचे मुख्य विशेष केशवसुतांनीच मराठी पद्यामध्ये आपले होते. एका श्लोकात किंवा काव्यखंडात चार चरणाएवजी अधिक चरण व तेही विषमसंख्यांक चरण घालणे व अशाप्रकारे काव्यखंडातून रचनेचे स्वातंत्र्य घेणे, तसेच कमीअधिक लांबीचे चरण एकाच कडव्यात घालणे. यमक रचनेत दोन दोन सलग येषान्या ओळींच्या यमकांपेक्षा निरनिराळी यमरचना स्वीकारणे या गोष्टी केशवसुतांनी सुरू करून रूढ केल्या पण मुक्तछंदापर्यंत मराठी कवितेला नेणे शिल्लक राहिले. ते नेण्याचे काम अनिलांनी केले. त्यांनी तीन कविता मुक्तछंदसदृश रचनेमध्ये लिहिल्या आहेत. पण त्यात मुक्तछंदाचा पुरस्कार नाही. तो पुरस्कार अनिलांनी केला.

इंग्रजी फ्री व्हर्स चा हा मराठी अवतार आहे याला मुक्त म्हणण्याचे कारण असे की, सर्वसाधारण काव्यरचनेची बहुतेक सारी बंधने यात तोडून टाकली आहेत. यात यमक नाही

त्यामुळे होणारी चरणांच्या गटागटांची भावना यात होत नाही. एका चरणात अक्षरसंख्या, मात्रासंख्या किती असाव्यात यात निर्बंध नाही म्हणून यातील ओळी लांबीला कमी अधिक असतात. एका कडव्यात किती ओळी असाव्या अशी मर्यादा नाही. सलग असा एक वाक्यार्थ संपला की कडे संपते. लघुगुरूत्वाचेही बंधन नाही. तथापि मात्रासंख्येच्या दृष्टिने प्रत्येक अक्षर व त्यात लघु अक्षरेही दीर्घ मानण्याचे बंधन मान्य झालेले दिसते. इतके असूनही त्याला छंद म्हणण्याचे कारण असे की त्यात काही सूक्ष्म अशी तालबद्धता असते.

दीर्घ अशा पाच किंवा सहा अक्षरांच्या चरणकांनी ओळ बनते. हे चरणक वाटेल तितके व वाटेल त्या क्रमाने योजिता येतात. पाच अक्षरांचा एकच किंवा सहा अक्षरांचा एकच चरणक योजून अथवा इच्छेनुसार त्यांची जुळणी करून एक ओळ तयार होते. एका कडव्यात, विभागात वा स्तंभात कितीही ओळी योजिता येतात.

चरणकाप्रमाणे ओळीचे छेदन असे -

भंगनमूर्ति आणि । भंगनमंदिर
समोरच आहे । तिचे पडके
अवघे चारच । पाषाणस्तंभ
आहेत उभे ।
साक्ष घावया । गत वैभवाची

हा मुक्तछंद अक्षरछंद असल्यामुळे तो वाचण्याची पध्दत ओवी, अभंग आणि इतर अक्षरछंद वाचण्याच्या पध्दतीसारखी आहे. प्रत्येक ऱ्हस्व वा दीर्घ अक्षराचा उच्चार दीर्घ अक्षरासारखा दोन मात्रांच्या कालावधीत करावयाचा असतो त्यामुळे अक्षरछंदास "लगत्वातीत" असे म्हणतात.

ह्या काव्याची रचना छंदस मुक्तछंदात केलेली आहे.

ह्यातील प्रत्येक अक्षराचा उच्चार अक्षरछंदाच्या पध्दतीप्रमाणे दीर्घ करित व प्रत्येक चरणकाच्या आद्य अक्षरावर सूक्ष्म आघात आणि शेवटी अत्यल्प विराम घेत हा मुक्तछंद वाचावयाचा आहे.

मुक्तछंदाचे प्रमुख उद्देश्य म्हणजे यमकांचा जाच उडवून लावणे हे होते परंतु कवीने आपल्या कवितात यमकाला फिरून स्थान दिले. मुक्तछंदात आपखीही मुक्तता आणली गेली असली तरी त्यातही यमक मानगुटीला बसले आहे.

पूर्वी काव्याचा पठण - श्रवणाच्यायोगे प्रसार होत होता. काव्याचे ग्रहण कानांच्याद्वारे होत होते. आता काव्याचा प्रसार मुद्रणाच्यायोगे होतो. काव्य डोळ्यांनी वाचून मनाने आकलन केले जाते हा फरक क्रांतिकारक आहे.

छंदासाठी काव्य नसून काव्यासाठी छंद आहे. छंद हे काव्याचे माध्यम मात्र होय. यमकामुळे दुसरी ओळ सुचते म्हणजे यमक त्यांच्या विचाराला चालना देते. अशामुळे काव्य स्फूर्तिप्रवाही व विचारप्रवाही राहत नाही तर यमकप्रवाही व यमकप्रवाहपतित होते. यमकामुळे कवीला जे काही म्हणावयाचे आहे तेच अगदी म्हणता येत नाही. यमकाला जुळेल तसा व तशी तडजोड करित करित त्याला आपला काव्यपसारा पसरवा लागतो.

ठराविक गणासाठी, मात्रावलीसाठी आणि अक्षरावलीसाठी कवीला शब्दांची फिरवाफिरव करावी लागते. काही निरूपयोगी दर्शक सर्वनामे, निरर्थक अव्यये आणि पोकळ विशेषणे ह्यांची बिगारभरती करावी लागते. छंदावर बसविलेल्या ह्या पोलादी चौकटीतून काव्यप्रवाहाला सोडविण्यासाठी मुक्तछंद आवश्यक आहे. मुक्तछंद हा "छंद" असून "मुक्त" आहे. "छंद" असल्यास जी आवश्यक गोष्ट म्हणजे ताल, तो त्यात असलाच पाहिजे.

काव्य हे पद्यात तसे गद्यातही असू शकते पण काव्याचे स्फुरण उत्कट भावनेतून व भावनात्मक विचारतून होत असल्यामुळे ते आंदोलनयुक्त व तालबद्ध असते. गद्यातील काव्यमय भागसुद्धा आंदोलनमुक्तच असतो.

ताल, तोल, आणि आंदोलन ही छंदाची तशीच मुक्तछंदाचीही लक्षणे आहेत. ताल आणि तोल हे आंदोलनाचेच अविष्कार आहेत.

अनिलांनी मराठी कवितेत नवतेचा संचार घडविला. मराठी कवितेची प्रतिष्ठा त्यांनी विशाल वैचारिक भूमीवर केली. अनिलांनी त्याच त्या शृंगार, वीर इ. रसांना दूर सारून त्यांच्याजागी नव्याच रसाची स्थापना केली तो रस "प्रक्षोभ" होय. कृत्रिम नियमातून

कवितेची सुटका व्हावी म्हणून त्यांनी नवे प्रयोग केले. मराठी काव्याला पुरोगामी दिशा दिली.

वृत्तयोजना, स्वर व्यंजनक्रम आकृतिबंध, अनुप्रास इ. विविध साधनांनी आपल्या कवितेमध्ये लयबद्धता निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. काव्याच्या बाहेरंग आणि अंतरंग यासंबंधीची भूमिका त्यांच्या कवितेच्या घाटाच्यादृष्टिने लक्षात घेण्यासारखी आहे. काव्यातील उत्कटतेने ती कविता ज्याप्रमाणे मनाला भावते त्याप्रमाणे लयबद्धतेने श्रुतिसुभग होते. पद्यपंक्तीने शेवट, कडव्यांची मांडणी व रचना विशिष्ट ओळीतील अंतराची जाणीव कवितेच्या आकारप्रमाणे कागदावर सौंदर्यपूर्ण मांडणी आणि अक्षरांच्या विशिष्ट ठशांची योजना या बाह्यघटकातूनही भावकविता अंतर्मनाला कुठेतरी भिन्नत असते अशी कवीची भूमिका आहे.

नादातून अर्थाची रंगत वाढते, कल्पनाशक्तीला जाग येते. कधी नाद आणि अर्थ यामधील रेषा पुसली जाते आणि नादाला जणू स्वतःचा अर्थ फुटतो. व्यंजनांची व स्वरांची पुनरावृत्ती कधी कधी शब्दांचीही करून अनिलांनी आपल्या काव्यात अनेकविध सौंदर्य आणली आहेत. ही काव्यातील नवता आहे.

"संवेदना साऱ्या जगाची
हृदयात आहे भरभरूनी
नाते नवीन असे काही
जोडून आहोत आम्ही
मानव तेही मानव आम्ही"

अनिलांच्या प्रेरणेमध्ये केशवसुतांच्या व्यक्तिवादी, स्वातंत्र्यवादी व आशावादी प्रबोधनाचा पडसादच आहे. समाजवादी श्रद्धेचा व मानवप्रेमाचा संदेश आहे. त्यांच्या रचनेमध्ये श्रेष्ठ अशा अभिजात रचनांचा गुण अनेकार्थ व अनेक अर्थच्छटाबोध आढळतो.

बाह्य विश्वातील अगर अंतरविश्वातील कोणत्याही गोष्टींचा संबंध येऊन त्याचा परिणाम कवीमनावर झाला म्हणजे त्याची भावना उचंबळून येते. उत्कट व अनावर होते ती भावना शब्दांच्यारूपाने बाहेर पडते.

आत्मप्रत्यय ही काव्याची कसोटी आहे. आत्मप्रत्ययातून उद्भवले तेच काव्य आत्मप्रत्यय ज्यात नाही ते सर्व निव्वळ बेगडी, खोटे नाणे, आत्मप्रत्ययानेच शब्दात जिव्हाळा व जिवंतपणा येतो ते विशेष अर्थाचे वाहक होतात व हृदयास चटका लावून सोडतात.

वैयक्तिक जीवनाची साकळता असेल तर अनुभवातून ज्ञानविज्ञानातून हृदयावर घडलेल्या संस्कारातून अंतःकरणाच्या तळमळीतून सर्व गोष्टींना साक्षात करणारी जिवंत जाणीव होईल. अशा जाणीवेलाच आत्मप्रत्यय म्हणावयाचे.

कवीने "भग्नमूर्ती" हे खंडकाव्य रचले ते आत्मप्रत्ययातूनच कारण कवीने तो पूर्ण भाग अनुभवला, त्याचे निरीक्षण केले. त्या भग्न झालेल्या मूर्ती पाहूनच त्यांना ते काव्य स्फुरले.

प्रतीतिघर्मात प्रतिकाचे महत्त्व विशेष आहे. विविधतेत एकात्मता पाहणाऱ्याला प्रतीकाची जरूरच आहे कारण त्यात प्रतीकांत व प्रतीकाने जे सुचित करवयाचे त्यात साम्य व साधार्य असते म्हणूनच ते खरे प्रतीक होऊ शकते. जसे मानवी प्रेम हे देवी प्रेमाचे प्रतीक आहे. दिवा हा विश्वव्यापी तेजाचे आणि तेच ज्ञानाचे प्रतीक आहे. एखादी गोष्ट प्रतिकाने जितकी समजते तितकी कशानेही समजत नाही म्हणून सर्व कवीही प्रतिकांचा उपयोग करतात. कवीनेही आपल्या कवितात प्रतिकांचा वापर केला आहे.

आपल्या संस्कृतीचे प्रतीक म्हणजे शिल्पकला, चित्रकला, संगीत इ. आहेत. त्या संस्कृतीचा नाश होत आहे म्हणजे ज्या मूर्ती आहेत त्यांचा विध्वंस केला गेला आहे म्हणजे भग्नमूर्ती हे संस्कृती विनाशाचे प्रतीक आहे.

वा.ल. कुलकर्णी म्हणतात, काव्याची भाषा ही प्रतिमांची असते कारण "निराकाराला साकार करणे, अभूर्तीला मूर्त करणे" हे तिचे उद्दिष्ट असते. भावानुभव गोचर करून स्पर्श, रूप, रस, गंध प्राप्त करून देण्याचे कार्य शब्द करीत असतात.

कधीचाच झाला भाग्यरवि - अस्त ।

पश्चिमसागरी मारिली त्याने

कधीच बुडी
 पण तेव्हा जे उडाले काही
 तेज - जल - कण वर आकाशी
 विखुरलेल्या तारकांपरी ते
 अजून आहेत प्रकाशलेले
 साठले आहे थोडेसे तेज त्यांच्यात तेच
 तेच आहेत हे भग्न अवशेष

या भग्न अवशेषांना कवीने सूर्यास्ताच्या रवीचे उदाहरण दिले आहे.

कवीने काल्पनिक चित्र डोळयासमोर उभे केले आहे. वाळलेल्या गवतावर सूर्याचे प्रकाशकिरण पडलेत व तेव्हा ते चकाकणारे पिवळे गवत म्हणजे जणू काय सोन्याचा मुलामा दिलेले छत आहे.

कवीने कलेतील जो अमरप्राण आहे तो मानवतेचा आहे असे म्हटले आहे कारण परमेश्वर म्हणजे ही जनताच आहे.

कवीने निसर्गाचे चित्रणही कलात्मकतेने केले आहे. निसर्ग भावपूजा कसा करतो ते सांगितले आहे. सायंकाळचे वर्षन म्हणजे देवासमोर लावलेली निरांजने म्हणजे तांबूस किरण होत. वारा हा देवावर छत्र डोलवित आहे. वाळलेली पाने पडतात म्हणजे ते आरती म्हणत आहेत अशी कल्पना व्यक्त केली आहे.

पूजा संपते आणि अंधःकार पसरू लागतो. सर्वत्र शांतता होते अशावेळी कवीचे मन उद्विग्न होते, दुःखी होते. वटवाघळ झाडावर उलटी तोंड करून बसतात तशा कवीच्या सुप्त आठवणी आहेत. कवी विव्हल होऊन या देशातील ज्या कलाकृती आहेत त्या विपुल आहेत पण त्यांचा आता नाश होतु लागला आहे अशी खंत व्यक्त करतो.

भग्नवामनमूर्तीकडे पाहून संस्कृतीनाशाचे स्वरूप कवीला दृगोचर होते. भग्नमूर्तीच्या हळव्या स्पंदनातून माहिती देऊन थोडावेळ भावनांचा अविष्कार, थोडावेळ कारपमीमांसा पुन्हा सद्यःस्थिती आणि थोड्यावेळाने भविष्याची सूचकता असे थांबत थांबत दुःख व्यक्त होते.

विषयाचे नविन्य त्यांचा संस्कृतीशी जोडलेला संबंध मधून मधून साधलेला भावनांचा सूक्ष्म अविष्कार "भग्नमूर्ती", "रक्तपाषाण", "जापलेली धरणीमाय", "कमलबंध" इ. स्थिर प्रतिमांचा आणि वेचक शब्दात काव्यविषयमूर्त करण्याचे सामर्थ्य, संस्कृती संवर्धनासाठी, पुनरुत्थानाची सूचना देण्याची पध्दती यादृष्टिने कवीचे यश असायला हवे.

कार्लाईल म्हणतो की, "वाड.मय म्हणजे चैतन्याने भरलेला काळाचा इतिहास होय. प्राचीन साहित्य शास्त्रकारांनी रस, रिती, अलंकार, ध्वनी वक्रोक्ती, औचित्य या घटकांनी साहित्यात सौंदर्य निर्माण करता येते असे म्हटले आहे. सौंदर्याचा विचार शब्दनिष्ठ, कविनिष्ठ आणि प्रतिभानिष्ठ अशा त्रिविध स्वरूपात केला आहे. "कविमनोरचनेत सौंदर्य असते म्हणून ते काव्यात येते" असे राजशेखर म्हणतात. वापरलेल्या शब्दांवर सौंदर्य अवलंबून असते.

"संध्याकाळ ओती सुवर्णरंग" तसेच "चमक जणू ही पूर्वदेभवाची" असे सौंदर्ययुक्त पंक्ती बनविल्या आहेत.

आपल्या पूर्वजांच्या पराक्रमाचे स्मरण देवून पराक्रमाला प्रोत्साहन देणारा हा ठेवा म्हणजे ही कलाकृती, शिल्पाकृती जतन न करिता नष्ट होऊ देत आहेत याबद्दलचे दुःख प्रथम प्रकट करून आपल्या संस्कृतीचे रक्षण करण्याचे तंत्र आत्मसात करावयास हवे. काव्यातील भावना वैयक्तिक नसूनही उत्कट, उदात्त आहे. भावनेच्या या स्वरूपास साजेल अशा धीरगंभीर भाषेमध्ये आणि गद्यगंभीर अशा मुक्तछंदामध्ये ही कविता लिहिली गेली आहे.

विषयामधील वैशिष्ट्याने व्यापक सांस्कृतिक विचाराने व प्रौढ लेखनशैलीमुळे ते काव्य उच्च दर्जाचे ठरते. हे दीर्घ असे पहिलेच काव्य म्हणूनही त्याचे स्थान महत्त्वाचे मानावे लागते.

कवीने या काव्यात प्रेषिताची भूमिका घेतली आहे आणि "अरे, पहा, देखा असे शब्द वापरून उपदेश आणि प्रचार केला आहे असं म्हटलं जातं त्यास अनिल म्हणतात की, आपल्या संस्कृतीचे वैभव असलेल्या भव्य आणि सौंदर्यपूर्ण कलाकृतींचा क्रूर विनाश पाहून व तळमळलेल्या भारतीय हृदयाचा ह्या काव्यात स्वगत उद्गार आहे, प्रचार नाही.

हे शब्द उद्गारवाचक म्हणून आलेले आहेत. उद्गाराचा सहज आविष्कार म्हणून आलेले असतात.

खंडकाव्यात कवी हा कथन करपाऱ्याची भूमिका घेतो व घडलेल्या गोष्टींचे बहिर्मुख दृष्टि करतो. मधून मधून स्वतःची मते देतो आपली अनुभूती पात्रांच्या तोंडून व्यक्त करवितो. तरीदेखील ते काव्य बहिर्मुखच असते. कथेपेक्षा कथानकाच्या अंतरंगाला जास्त महत्व दिले पाहिजे. म्हणजे कथानकातील व्यक्तीच्या आचरणांचा व विचारांचा उगम त्यांच्या वैयक्तिक अनुभूतीतून कसा झाला हे मनोविश्लेषणदृष्ट्या व मानसशास्त्र दृष्ट्या त्या व्यक्तीच्याच दृष्टिने दाखविले पाहिजे. वर्णने ही त्या व्यक्तीच्याच अनुभूतीच्या सापेक्षतेने करावयाला हवीत.

त्यांच्या शब्दांना मराठी कांती आहे. भावगीताच्या वेगवेगळ्या माध्यमांचा अनिलांनी प्रथम शोध घेतला आणि एक निराळी "शैली" निर्माण केली.

"निर्वासित" मुलगा हे उध्वस्त जीवनाचे एक प्रतीक आहे. अध्यात्म आणि गूढगुंजन यांच्यापासून प्रतिकांची फारकत होऊ लागल्याची निशाणीच या कवितेत आहे. ठराविक शैलीवर अवलंबून न राहता भाषेला विषयानुरूप वळण देण्याची दृष्टी अनिलांनी नेहमीच दाखविली.

पेरिआ आणि चमन यांच्या मृत्यूमुळे विव्हाल झालेले अनिल दुःखाला शब्दरूप देण्याचा प्रयत्न करू लागले. नेहमीच्या पध्दतीने लिहून समाधान वाटेना आणि या असमाधानातूनच एका क्षणी मुक्तछंदाची कल्पना आली म्हणून मुक्तछंद प्रयोग म्हणून जन्माला आला नाही तो कवीला सापडलेला एक नवा आकार होता व त्याला प्रयोगाचे स्वरूप नंतर आले.

खंडकाव्यात भावनोत्कटतेवरच अधिक भर दिलेला असतो. कथेतील भावनोत्कट घटना प्रसंग त्यात गुरफटलेल्या व्यक्तींच्या मनातील आचारविचार व कल्पनातरंगाचे प्रत्ययकारी चित्रण निसर्गाची भावनुकूल पार्श्वभूमी यांचा एकसंध मेळ घालून कथेतील काव्यमयता प्रकट करण्यास पद्यात्मक रचना उपकारक ठरते. पद्याचा भावानुकूल लय, कविकल्पनेने मढविलेले विविध रम्यांलकार, निसर्गाची काव्यमय पार्श्वभूमी खंडकाव्यात

शोभून दिसतात.

"भग्नमूर्ती" मध्ये कवी निसर्ग आपणंस भावपुजेत कशी साथ देत आहे याचे वर्णन आहे.

"आणखी माझ्या ह्या भावपुजेत
 निसर्ग करीत मज संगत ।
 सायं आरती देवा तुमची
 रविराज हा करीत आहे
 ओवाळीत आहे आपुल्या करे
 संध्या तेजाची निरांजेनच
 डोल्ब्रीत आहे मंदानिल हा
 छत्रचामरे तुमच्या शिरी
 मोहर-सुगंध वसंतातला
 उडी घेत आहे चरणतळी
 सळसळ चाले शुक्रपर्णांची
 आरती म्हणत"

असा हा निसर्ग कवीला साथ देत आहे आणि त्याच या भूमीवर मानव मात्र साथ न देता शिल्पाकृतींची तोडफोड करीत आहे म्हणून या भग्न झालेल्या मूर्ती पाहून कवीचे हृदय विव्हल होत आहे. संस्कृतीचा नाश होताना त्याला कोण जबाबदार आहे तर तो मानवच,

"फोडतोड आणि जाळपोळही
 गजराजांच्या तुटल्या शुंडा
 आणि नाकडोळे मूर्तिमूर्तीचे ।
 तीच गति आहे भाजे - कार्ल्याच्या
 सुंदर लेण्यांची
 घारापुरीच्या
 शिव तांडव, पार्वती विवाह, देवदेवता....

हृदयद्रावक तेथे विनाश

अशा अनेक मूर्तींची तोडफोड झालेली कवीने या काव्यात व्यक्त केली आहे. त्या मूर्तींच्या डोळ्यातील भाव काय आहेत ते कल्पनाशक्तीने वर्णन केले आहे.

" प्रियकराच्या गळ्यात हात
असता तेथे त्याची ती प्रिया
एका डोळ्याने दावीत विश्वस्त कोमल भाव
दुसऱ्या डोळ्यात पाहा म्हणते
विनाश माझा !!"

पद्यरचना भावनात्मकतेत अधिक भर घालते. तर्कनिष्ठ वाक्यरचनेचे बंधन नसते. वेचक, ऐंद्रिय संवेदना देणारे शब्द वापरवे तितके पद्य अधिक काव्यमय होते. यमकानुप्रास साधल्याने व सदृशवर्णनयुक्त शब्दांची कौशल्याने योजना केल्याने पद्याची नादमयता वाढते. शब्दांच्या वाच्यार्थाबरोबरच त्यांच्या लक्ष्यार्थाने आणि ध्वन्यर्थाने उपयोग करून काव्याची रमणीयता वाढवली आहे.

कवीने इतिहासातील, पुराणकालातील दाखले देऊन सत्यकथेतील भावसत्य प्रकट केले आहे. महाभारतातील अर्जुनाचे उदाहरण दिले आहे तसेच रामदासांनी शिवाजी राजांना केलेला धर्मापदेश व्यक्त केला आहे.

सामान्यतः "रसात्मक जीवनदर्शन" घडविणारे ते ललितवाङ्मय अशी साहित्याची व्याख्या केली जाते. ललितवाङ्मयाचे लालित्य, रसात्मकजीवन दर्शनावर अवलंबून असते ते रसशून्य असू शकत नाही व जीवनदर्शनरहित असू शकत नाही. तसेच खंडकाव्याचे रसात्मक जीवनदर्शन हा प्राण आहे. काल बदलतो त्याबरोबर मानवी जीवन बदलते. कवीने तेथे तत्वातत्वांचे खेळ मांडलेत,

"क्षत्रिये केवळ युद्ध करावे
ब्राह्मणे नुसते मंत्र जपावे
वैश्याने करावा व्यापार आणि शूद्राने सेवा

पण हाच धर्म न मानता कवीने आवाहन केले आहे की, परचक्र येता कोण ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र आपण सारे एकाच मायभूमीचे आहोत. प्राण देऊन तिचे रक्षण केले पाहिजे. कवीने चार्तुर्वर्ण नष्ट व्हावेत म्हणून समाजोपयोगी संदेश दिला आहे. कवी आपल्या काव्यात अशाप्रकारे अनेक ठिकाणी वाड.मय सौंदर्य निर्माण करतो.

कवी या काव्यात स्वकालीन जीवनाचेच भाष्य करित असल्याने साक्षात ज्या स्थलकालपरिस्थितीत तो वावरतो त्याचेच प्रतिबिंब स्पष्टपणे काव्यात उतरते. म्हणून कवी म्हणतो,

"पुन्हा बांधायला आशामंदिर
उठले पाहिजे आपणच ना ?
जीवनकार्य ते आपुलेच ना ?

आपण जसजसे प्राचीन काव्याकडून अर्वाचीन वर्तमानकालीन काव्याकडे येतो तसतसे काव्यगत पात्रे, स्थल, काल यांचे दूरत्व कमी कमी होत जाते आणि सामाजिक काव्यात तर कविवाचकांचे जीवन व काव्यांतर्गत जीवन यात अद्वैत प्रस्थापित होते.

अनेलांच्या कवितेत नेहमीच संस्कृत आणि बोलभाषा यांचे मिश्रण होते. काव्याच्या भाषेबाबत अनिलांनी विविध प्रयोग केले. गद्यप्राय रचना आणि शब्द यांचा वापर मधून मधून केला आहे.

रणकंदनातून निसटलेला अनाथ पोरगा. त्याचे वर्णन करताना कवी किती भावनोत्कट होतो ते त्याच्या काव्यातून दिसते,

"पराकाष्टेची असहायता
मूर्तिमंत तू चिमण्याबाळा ।
किंचाळून कोणा मारया हाक
उघडिलेस सोनुले मुख
दाखवित दूधदात आपलु ?
दूर तेथे कोठे दिसले कोणी ?
"आई, अहो बाबा, दादा, ताई ग

हा मी येथे आहे
 कसे तुम्ही मला सोडून गेला ?
 असा आर्तस्वरे फोडीत टाहो

त्यात भावनांचा प्रक्षोभ जाणवतो. समाजात किती क्रौर्य आहे ते कवी समर्थपणे मांडतो. सत्तापिपासू जगभरची माणसे आहेत ती साम्राज्याकांक्षेने चेकाळलेली आहेत. यामध्ये शब्दांची तीव्रता जाणवते. शब्द सौंदर्य दिसून येते ते पुढील शब्दामध्ये,

"त्यांच्या पोलादी यंत्रदेत्यासाठी"

त्याचप्रमाणे "तान्हे रक्तही" युद्धामध्ये जे शस्त्र मिळेल ते घेऊन येतात. ज्याप्रमाणे लांडगा कोणावरही तुटून पडतो त्याप्रमाणे या युद्धाला "वृकयुद्धात" हा शब्द आला आहे.

या काव्यातील बालकाची माता ध्येयवादाने देशप्रेमाने भारवलेली आहे. अशा मातेचा तो पुत्र आहे. त्याला कवी या जगातील मानवाची मने वासनेने कशी बरबटलेली आहेत ते सांगत आहे,

धुंद झालेले जेते शिपाई
 गल्लीगल्लीतून हिंडू लागले
 शोधीत सैतानी वासनातृप्ती ।
 नुकतेच जिने यौवनात होते केले पदार्पण
 अशी तुझी तार्ई ।
 हुडकून त्यांनी काढली तिला
 तुझ्या घरतून

अशा वासनेने पिसाट झालेल्या नरपशूंचा धिक्कार केला आहे आणि हे काव्य वाचताना आपल्या मनावर होणारे परिणाम म्हणजे हृदयाचे स्पंदन जोरजोरात होते व या जगातील अमानुषतेचा कहर किती झालेला होता याची प्रचीती येते. अशाप्रकारे भावोत्कट प्रसंग कवीने वर्णिले आहेत.

त्या कुटुंबाची झालेली वाताहत आणि त्यातदेखील समयसूचकता व्यक्त केली आहे. त्या मुलाला लपवून ठेवलेल्या ठिकाणी सोडूनच परमेश्वरावर भरोसा ठेवून त्याचे बहिण

भाऊ निघून जातात.

कवीने अनुप्रास अलंकार साधला आहे तो शब्दांची पेरणी करून.

"भिरभिर भेदरलेल्या डोळ्यांनी" या ओळीत तसेच नाटयही निर्माण झालेले आहे.
"आ - कोपीही - नाही - कोठेही नाही !" अशा ओळीमध्ये दिसून येतो.

काही ठिकाणी गद्यसदृश्यता दिसून येते. त्यातून चीड, संताप, द्वेष निर्माण होतो.
अनिर्लांच्या विचारला धार निर्माण होते व तो आवेग यातून व्यक्त झालेला दिसतो.

सरंजामशाहीचा येथे उल्लेख आलेला आहे, त्या देशातील लोकांची वृत्ती कशी होती हे दिसून येते.

आराम नौका ?

सम्राज्ञीच्या शाही तलावात जेव्हा

फिरू लागली

नवीन शब्दांची निर्मिती "कलाढय" या शब्दातून दिसून येते.

कवीने या काव्यात प्रक्षोभ रसाचा पुरेपुर वापर केलेला दिसून येतो. या प्रक्षोभातूनच उद्याचा आशावाद व पुरोगामी दृष्टि दाखविली आहे आणि म्हणूनच कवी म्हणतो,

त्या जीर्ण जगाच्या चितेतूनच

उडणार आहे अमर पक्षी

नव्या स्थितीच्या नव व्यवस्थेच्या

नव आदेशाचा नवाकांक्षाचा

असा तो प्रबळ "शांती-भिरंड" हा पक्षी की जो आपल्या पंज्यात दोन हत्तीना पकडू शकतो अशा महान ताकदीचा पक्षी अंतराळात झेप घेणार आहे.

त्या बालकाला उद्याच्या जगाची स्वप्ने काय आहेत ती सांगितली आहेत. नवे जग कसे असणार याची कल्पनाशक्तीने मांडणी केली आहे.

ते मानवतेचे खरे प्रेमी आहेत. "अन्याय घडो कोठेही" त्यांच्या पाठीवर "वळ" उभे राहतात. याच भावनेने त्यांनी युद्धकाळात "निर्वासित चिनी मुलास" हे खंडकाव्य लिहिले.

त्यांच्या रचनेमध्ये श्रेष्ठ अशा अभिजात रचनांचा गुण अनेकार्थ व अनेक अर्थच्छटाबोध आढळतात. म्हणून "भग्नमूर्ती" व "निर्वासित चिनी मुलास" या खंडकाव्यात कवीचे वाङ्मयीन सौंदर्य दिसून येते.

* * * * *